

Szemponatok a multikulturalizmus fogalmának romániai értelmezéséhez

Az a mód ahogyan a multikulturalizmus fogalma az elmúlt két-három esztendő során elhíresült a romániai nyilvánosságban, a vitákra okot adó követelésen - a kolozsvári székhelyű állami magyar egyetem ügyén - messze túlmutató relevanciákat hordoz: egyrészt a román és a magyar nemzettudat sajátos kényszerpályáira világít rá, másrészt azt a kölcsönös bizalmatlanságot példázza, amely az együttélés intézményes feltételeinek a kialakítását célzó próbálkozásokat árnyékolja be.

Elmélyült esettanulmányt érdemelne például a fogalom pályáíve a romániai magyar sajtóban 1996 őszétől errefele. Azoknak a fogalomtársításoknak és szövegkörnyezeteknek a számbavétele, amelyekben a terminus előfordult ezekben az években ("multimaszlag", "ultikultúra", "délibábos multikultúra" stb.), akárcsak a hangsúlyok időszakos változásainak a módszeres vizsgálata, mind a nemzettudat-kritika, mind a nemzetterápia lehetséges irányai iránt érdeklődők számára tanulságos lehetne.

De a nem publicisztikai, nagyobb lélegzetű és a fogalomtisztázás szándéka által is motivált igényesebb megközelítések is gyakran magukon hordják az előítéletes gondolkodás jegyeit, és a túláltalánosítások hibájába esnek mindegyre. Ha egyik-másik megállapítás meg is állja a helyét a multikulturalizmus valamelyik változatára vonatkozóan, a következtetések általában a fölöttébb szerteágazó jelentéstartalom egyik vagy másik elemére vannak csak tekintettel, és nemlétezőkként kezelik a megközelítések alternatív szempontjait. Az osztályozások többnyire hiányosak és összemérhetetlenek, az egyező vagy hasonló megnevezések pedig gyakran fednek eltérő tartalmakat és hivatkoznak más és más szerzőkre, olyanokra, akiket aligha lehetne elvközösséggel megvédeni. Minden bizonnyal ezzel is összefüggésbe hozható az a sajátosan ellentmondásos kép, amely a romániai nyilvánosságban a multikulturalizmus fogalmáról az elmúlt néhány év folyamán kirajzolódott: miközben egyesek a fogalom időszerűtlensége mellett törnek lándzsát, mások éberségre szólítanak a fogalom elterjedésének lehetséges következményeit illetően; míg egyesek a fogalom romániai irrelevanciáját hangoztatják, mások az abban rejlő politikai veszélyekre és lehetőségekre hívják fel a figyelmet; és ha akadnak olyanok, akik a kisebbségek emancipatórikus törekvéseinek a szellemi támpontjait vélik felfedezni a multikulturalizmus egyik vagy másik irányzatában, előfordul olyan szerző is, aki az etnokulturális identitások szegregációt eredményező megmerevedésétől és a perem- vagy hibrid-identitások még fokozottabb marginalizációjától tartanak a multikulturalizmus eszméinek a terjedése következtében.¹

A fogalom, mi tagadás, rászolgált romániai sorsára, hiszen a kilencvenes évek második felében már eredettörténetének természetes közegében is oda jutott, hogy "egyszerre jelent mindent és semmit", amint egy, a multikulturalizmus proliferálódó hagyományát az oktatáspolitikai nézőpontjából értékelő és bíráló kötet szerzői, Joe L. Kincheloe és Shirley R. Steinberg fogalmaznak. A hivatkozott szerzők szerint a multikulturalizmust "annyi egymásnak ellentmondó ürügy és cél érdekében alkalmazták és használták ki az eddigiekben, hogy a huszadik század végén már senki sem engedheti meg magának, hogy úgy beszéljen a multikulturalizmusról, hogy nem pontosítja jó előre mi az, amire a fogalom vonatkozik, és mi az, amire nem kell gondolni annak összefüggésében".²

Ha óvakodunk is az általánosításoktól, annyi talán elmondható, hogy eszmetörténetileg a multikulturalizmus azokkal a demográfiai és népegyeszerkezeti változásokkal hozható összefüggésbe, amelyekkel a bevándorlókat nagy számban befogadó országok, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland vagy akár az Egyesült Királyság szembesültek, főként a huszadik század utolsó harmadával kezdődően. Ezek a folyamatok a kulturális különbségek fokozatos tudatosodását eredményezték, a mobilizálódó identitástudatok pedig egyre megkerülhetetlenebb kérdéseket szegeztek az állam intézményeinek, azok kulturális természetére, a különböző kulturális identitásokhoz való viszonyára vonatkozóan. A tét az új kihívásokkal szembesített, a liberális demokrácia elvi alapjain álló jogállam számára nem volt kisebb, mint annak megválaszolása, hogy a korábban figyelmen kívül hagyott kulturális különbségek és a különböző elváráshorizontok hogyan békíthetők össze a demokrácia intézményrendszerével. És valóban, a multikulturalizmus legbefolyásosabb irányzatai mindmáig e körül a kérdés körül gyûrûznek, a bevándorlásra visszavezethető társadalmi folyamatok kontextusában a kulturális terminusokban definiált egyén és a demokratikus jogállam viszonyának ellentmondásos, a politikai filozófia uralkodó hagyományának a fogalmaiban megválaszolhatatlan kérdéseire keresvén a választ. Ennyiben, de csak ennyiben indokolt tehát az az enyhe malícia,

amely a következő megállapításból sugárik: "a multikulturalizmus stratégia, mely »Amerikának« mint ideának és mint társadalmi ellenőrzésnek a megmentésére szolgált".³

A világban fellelhető kulturális sokféleségnek létezik azonban egy másik változata is, amelyre a multikulturalizmus eddig hivatkozott változatai rendszerint nincsenek tekintettel. A probléma dimenziói pedig nem elhanyagolhatóak: az UNESCO által létrehívott World Commission on Culture and Development *Our Creative Diversity* című jelentése szerint olyan világban élünk, amelyben "a valamivel kevesebb, mint 200 államban 10 000 elkülönülő, párhuzamos társadalom él együtt". A probléma következményei pedig még kevésbé: abból, hogy a világ államainak döntő többsége multikulturális, az is következik, hogy ezek az államok egyszerre több nyelv, vallás és hagyományos életforma számára kell hogy kereteket biztosítsanak. "A multikulturális országok azonban nem csak a pluralitás gyümölcseit élvezhetik, hanem a kulturális konfliktusok kockázataival is kell hogy számoljanak" - olvasható a hivatkozott jelentésben.⁴

És valóban, 1945-től napjainkig 268 olyan etnopolitikai szempontból mobilizált kisebbséget és népcsoportot tartanak számon világszerte, amelyek közösségi jogaik érvényesítésért, hagyományos életformájuk védelméért valamilyen módon sikraszálltak. 1945 és 1990 között több, mint száz esetben került sor olyan fegyveres konfliktusra, amelyben az említett kisebbségi népek valamelyike volt az egyik küzdő fél. Ezek közül hatvan esetben volt az autonómia valamilyen formájának a kivívása a cél, és ezeknek az eseteknek a többségében a konfliktus évekig, olykor évtizedekig is elhúzódott. 1996-ban több, mint negyven etnopolitikai konfliktus zajlott szerte a világban, legalább egy a világ minden övezetében, és a becslések szerint a föld lakosságának legalább a 17,7 százalékát teszi ki az etnopolitikai szempontból mobilizált kisebbségi közösségekhez tartozó egyének lélekszáma.⁵

Tanulságos egy futó pillantást vetni azokra a módozatokra, változatokra is, ahogyan az etnopolitikai konfliktusok véget értek, illetve lezárultak a huszadik század második felében. 1944 és 1994 között az említett fegyveres összetűzések közül 27 zárult le többé-kevésbé véglegesnek tekinthető módon. Ebből 12 esetben az egyik fél egyértelmű győzelmével értek véget az atrocitások (10 esetben a rebellis kisebbség szenvedett vereséget, 2 esetben a felkelők győzedelmeskedtek), 8 esetben az autonómia valamilyen formájának az odaítélése vetett véget az ellenségeskedésnek, 5 esetben *de facto* vagy *de jure* partícióra került sor, 2 esetben pedig egy harmadik fél katonai beavatkozása és az azt követő megszállás csillapította le a kedélyeket.⁶

A hidegháború lezárultát követő változások - főként az egykori szovjet érdekövezetek térségeiben természetesen - a politikai küzdőtér alanyaivá tették azoknak az etnopolitikai szempontból mobilizált közösségeknek egy számottevő részét is, amelyek korábban, jogharcuk során, nem jutottak el a nyílt konfliktusig. A többé vagy kevésbé formális, vagy leginkább csak deklarált demokrácia körülményei között lehetőség nyílt számukra ugyanis, hogy a szólás- és gyülekezeti szabadság jogával élve, a parlamentarizmus eszközeinek latbavetésével próbálják rendezni vitás kérdéseiket a többségi nemzetekkel. Ezekben a helyzetekben, sajátos módon, nem az a fő kérdés, ami Habermast foglalkoztatja, hogy nevezetesen miként lehet elejét venni annak, hogy "a közösségi célok kikezdzék a törvény szövetét", hanem az, hogy hogyan lehet egyáltalán definiálni azt az alkotmányos rendet, amely semleges az etnokulturális terminusokban definiált közösségekre nézve, és amely a multikulturalitás adottságai között lehetetlenné vált értékekre vonatkozó konszenzus helyett a "a legitim törvényérvényesítés és a legitim hatalomgyakorlás módszereivel, eljárásaival kapcsolatos konszenzusra" helyezi a hangsúlyt. Hogy a vitás kérdések egyetlen, de a demokratikus átmenet körülményei között gyakran előforduló vonatkozását említsük itt futólag csupán: a nézetek arra nézve szoktak rendszerint megoszlan az alkotmányos rend és a demokrácia intézményeinek tartalmi elemei fölött alkudozó többségi nemzetek és kisebbségi népek között, hogy melyik legyen annak a politikai kultúrának a nyelve, amely Habermas szerint az "alkotmányos patriotizmust" megtölti tartalommal, és amely a hatalomgyakorlásra vonatkozó "procedurális konszenzus révén érvényre juttatja a törvényesség elveinek az univerzalizmusát".⁷ Ilyen és hasonló nézeteltérések összefüggésében ugyanis sajátos ördögi kör szokta előadni magát: azt, amit a kisebbségek követeléseik minimumaként gondolnak el, a többségi nemzetek rendszerint a szecesszió irányába megtett első lépésként értékelik, a többség által felkínált engedmények maximumát pedig a kisebbségek az asszimilációhoz vezető úton megtett első lépésként fogják fel.

A közelmúlt eseményei a Balkánon, azon belül a daytoni béke egyre nyilvánvalóbb csödjé, a helyzet megnyugtató rendezésének a kilátástalansága a nemzetközi erők megszállása alatt levő Koszovóban (a "multikulturális Koszovó" létrehozásának a tekintetében mindenekelőtt), de akár a békésebb vidékek elhúzódó vitái is például Macedóniában, Bulgáriában, Szlovákiában vagy Romániában azt látszanak alátámasztani, hogy az etnokulturális közösségek alkotmányos együttélésének az intézményes keretei képtelenek ellátni azt a szerepet, amelyet a nyugati szakértők által sűrűn ajánlgatott modellek - az állampolgári nacionalizmus (az etnikai nacionalizmussal szemben), az alkotmányos

patriotizmus vagy az állampolgárság kulturális különbségekre vonatkozó toleránsabb változatai (*inclusive citizenship*) - látnak el a fejlettebb demokráciákban. Az említett helyeken a nyugati típusú integráció intézményei üresjáratúak, és egyre fokozottabb mértékben érvényesül a szegregációra való hajlam, mint a vitás kérdések egyetlen hatékony kezelési módja.

Sem a fegyveres konfliktusig eljutott etnopolitikai mobilizáció, sem a parlamentarizmus eszközeivel élő kisebbségi jogharc esetében nem arról van szó tehát, amiről a sokak által mérvadónak tekintett multikulturalizmus beszél, vagyis a kulturális terminusokban definiált egyén és a konszolidált demokráciákra jellemző jogrend viszonyáról. A tét ezekben az esetekben az egymást kulturálisan megkülönböztető csoportok jogi és hatalmi viszonyainak az igazságos rendezése egy demokratikus állam keretei között, ehhez pedig a multikulturalizmus legelterjedtebb változatai semmilyen kapaszkodókat nem nyújtanak. A multikulturalizmusnak az az akceptiója tehát, amely Romániába begyűrűzött, és meghatározó módon uralja a kérdéssel kapcsolatos nyilvános diskurzust, nemhogy nem segíti elő az etnokulturális együttélés intézményes feltételeivel kapcsolatosan kibontakozott vitát, hanem egyenesen hátráltatja azt.

A soron következőkben a multikulturalizmus egy olyan változatának a vázlatos bemutatására teszek kísérletet, amely a multikulturalizmus érvrendszerét az etnokulturális közösség szempontjából is végiggondolja. Az irányzat Will Kymlicka nevéhez fűződik, és - noha voltak előzményei - gyakorlatilag azzal kezdte a pályafutását, hogy 1995-ben megjelent a *Multicultural Citizenship* című kötet.⁸ Kymlickát, egészében véve, az a törekvés motiválja, hogy a klasszikus liberalizmus belső ellentmondásait és következetlenségeit kiküszöbölve bebizonyítsa, hogy a helyesen fölfogott és következetesen végigvitt liberalizmus alkalmas arra, hogy megvesse az etnokulturális igazságosság alapjait, anélkül, hogy ez a klasszikus liberalizmus alapvető értékeinek, az individuális szabadságnak és autonómiának a föladását eredményezné. Másképpen fogalmazva, Kymlicka az etnokulturális közösségek közötti egyenlőség és igazságosság liberális megalapozására tesz kísérletet (elméletét a kisebbségi jogok liberális elméleteként nevezi néven a szerző), és innen nézve törekvése úgy is értékelhető, mint a kommunitarizmus kihívására adott sajátos válasz, amely gyökeresen más, mint amelyet John Rawls választott, aki a *Theory of Justice* című korszakalkotó műve ellen intézett komunitárius támadásokat követően visszakozott, és bírálói, Michael Sandel, Aladair McIntyre, Charles Taylor és Michael Walzer érveinek engedve fokozatosan fölalta az egyén autonómiájának a liberális eszményét.⁹

A továbbiakban Kymlicka elméletének két olyan vonatkozását ismertetem részletesebben, amelyeket relevánsnak érzek a multikulturalizmus különböző romániai értelmezéseinek, a viták fogyatékoságainak összefüggésében: az egyik a multikulturalitás fogalmának a Kymlicka által nyújtott értelmezése, a másik a liberális, demokratikus jogállam etnokulturális semlegessége mellett lándzsát törő tévhit módszeres cáfolata.

A multikulturalitás fogalma a kisebbségi jogok liberális elméletében

A világ etnokulturális adottságai (a több mint 10 000 nyelvéhez, kultúrájához, hagyományos életformájához ragaszkodó etnikum) és az ez idő szerint való etnopolitikai elrendezettsége (valamivel kevesebb, mint 200, a nemzetközi államközösség által elismert állam) között tátongó mély szakadék egyre fokozódó tudatosulása ellenére, a világ kulturális változatosságára vonatkozó diskurzus rendszerint összemosza az etnokulturális sokféleség különböző típusait és elfedi azok megjelenési formáinak az eltérő eredetét, különböző természetét. Az etnokulturális közösségek különböző típusai más és más körülmények között tagozódtak be a történelem során az ez idő szerint létező politikai közösségekbe és államkeretekbe, ami döntő mértékben meghatározza helyzetüket, problémáik természetét, és nem utolsósorban azt a viszonyt, amelyet a többségi nemzetekkel szeretnének kialakítani.

Kymlicka megállapítja: különösen két, alapvető etnokulturális kategória összemosása jár sok bonyodalommal mind a politika-elméletben, mind a gyakorlati politikában. A multikulturalitás kérdéseiről vitázók legtöbbször elmulasztják észrevenni, hogy egészen más természetű kérdésekről van szó akkor, ha az etnokulturális különbözőség - eredete alapján - arra vezethető vissza, hogy egy korábban államalkotó vagy legalábbis önmagát igazgató, területileg koncentrált kultúra betagozódik valamilyen történelmi fordulat folytán egy új, nagyobb államkeretbe, és hogy más a felmerülő problémák jellege akkor, ha a kulturális pluralitás a más etnikumú egyének bevándorlásával hozható összefüggésbe.

A történelmi változások következtében új állami keretek közé betagozódott etnokulturális közösségek - Kymlicka *nemzeti kisebbségeknek* nevezi ezeket - többnyire elkülönülő, mintegy párhuzamos társadalmakat alkotnak a politikai nemzetek keretein belül, és az autonómia vagy az önkormányzat különféle változatainak a kivívásán fáradoznak, mert

csak annak révén látják biztosíthatónak létük és kulturális sajátosságaik fennmaradását. Az egyénenként vagy családonként bevándorlók célja ezzel szemben az állampolgársággal járó jogok minél szélesebb körét élvezni, és minél előbb egyenlő tagként integrálódni a befogadó társadalomba. A bevándorlók által létrehozott közösségek - amelyek megnevezésére Kymlicka az *etnikai csoport* terminust használja - természetesen maguk is ragaszkodnak kultúrájukhoz, és jogharcuk részét képezi rendszerint az identitásuk elismertetésének érdekében folytatott küzdelem, de ezt nem az önkormányzat vagy az autonómia párhuzamos intézményrendszere által szeretnék biztosítva látni, hanem a befogadó társadalom törvényes és intézményes kereteinek a feszegetésével, úgy, hogy azok befogadóbbakká és toleránsabbá váljanak az etnokulturális különbségekre nézve.

Azokat az államokat, amelyek nemzeti kisebbségeket foglalnak magukba, Will Kymlicka *többnemzetiségű* (*multinational*) államoknak nevezi, míg a nagyszámú bevándorlót befogadó országok számára a *többetnikumú* (*polyethnic*) megnevezést tarja fenn. E különbségtételből fontos következmény adódik: azokat az államokat, amelyek etnikai kisebbségeket foglalnak magukba, Kymlicka megítélése szerint nem lehet nemzetállamoknak tekinteni. A fenti definíció szerint ugyanis a nemzeti kisebbségek olyan közösségek, amelyek önkormányzati hagyományokkal és - ennél fogva - többé-kevésbé teljes intézményrendszerrel rendelkeznek, saját nyelvük és kultúrájuk van, továbbá olyan területeken élnek, amelyet hagyományosan szülőföldjüknek tekintenek és amelyen ők alkotják a többséget. E szempontok alapján a legteljesebb mértékben kimerítik a *nemzet* fogalmának a legtöbb szakértő által használt ismérveit, következésképpen jelenlétük egy adott állam politikai keretei között, tekintet nélkül arra, hogy ez a jelenlét egy föderatív szerződés vagy más természetű határmódosulás következménye, sajátos megvilágításba helyezi a többség arra vonatkozó erőfeszítéseit, hogy az illető államot nemzetállamként határozza meg.

A világban manapság mind a nyugati típusú, liberális demokráciák körében, mind az egykori szovjet tömb utódállamaiban, de a harmadik világ országaiban is bőven található többnemzetiségű államokat, akkor is, ha ezt a legtöbb kormányzat vonakodik elismerni. A többnemzetiségű jelleget eredményezheti a többé vagy kevésbé önkéntes, kölcsönös előnyök érdekében létrehozott föderáció, amint az Belgium és Svájc esetében történt, vagy ôshonos lakosok területeinek az elfoglalása, amint arra Kanada, Finnország és Új-Zéland eseteit lehet példaként említeni.

A közhiedelem ellenére, az Egyesült Államok is többnemzetiségű ország - állítja Kymlicka. Nem csak a sokat szenvedett indiánok és az alaszakai eszkimók teszik azzá, hanem a Puerto Ricó-iak, Hawaii bennszülött népsége, a guami chamorrok, vagy a chicano népség leszármazottai is, akiket Texas, Új-Mexikó és Kalifornia területeinek az elfoglalásával kebelezett be az Egyesült Államok, az 1846-1848-as mexikói háborút követően. Guam és Puerto Rico mellett az indiánok is különleges státust mondhatnak magukénak, a Guam és Hawaii szigetek lakóinak messzire menő nyelvjogai vannak, Puerto Ricóban a spanyol az egyetlen hivatalos nyelv. Ezek a példák természetesen fölöttébb marginálisok, arányaiknál fogva az amerikai nemzeti identitás kialakításában nem juthatnak szerephez. Ez teszi mindenekelőtt lehetővé, hogy a nemzeti kisebbségek pusztán létét, önkormányzati jogaik adottságát az Egyesült Államok keretei között sok politikus és elméletíró elhallgatja, vagy megpróbálja egyenesen letagadni.

Az etnokulturális sokféleség másik forrása az emigráció. A három legnagyobb célország Ausztrália, Kanada és az Egyesült Államok, a világ legális bevándorlóinak több mint a fele e három ország valamelyikét választja. Az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek elejéig a befogadó államok nyíltan asszimilációs politikát folytattak, olyan intézkedéseket foganatosítván, amelyek a bevándorlóknak az uralkodó kulturális normákhoz való igazodását és teljes beolvadását voltak hivatottak biztosítani. Az ún. "anglo-konformitás" követelményét a politikai stabilitásra hivatkozó érvek támasztották alá elsősorban, de elő-előfordultak olyan érvek is, amelyek a más kultúrák etnocentrikus megbélyegzésével és a befogadók kulturális felsőbbrendűségével indokolták az asszimilációt, illetve tüntették fel azt morálisan is megalapozottnak. Az anglo-konformitás követelménye azt eredményezte, hogy a befogadó államok visszautasították az olyan letelepedni vágyók kérelmeit, akik asszimilálhatatlannak tartott - rendszerint külső jegyek alapján megkülönböztethető - népcsoportokhoz tartoztak: Kanada és az Egyesült Államok korlátozta a kínai bevándorlók számát, Ausztrália pedig csak fehérbőrű immigránsokat fogadott.

A hetvenes évekkel kezdődően a három nagy immigrációs célország fokozatosan feladta az asszimilációs politikát, és a bevándorlók kulturális identitására, szokásaikra nézve toleránsabb gyakorlatot honosított meg. A bevándorlók számára lehetővé vált, hogy megőrizzék és gyakorolják hagyományaikat, önkéntes egyesületeket hozzanak létre erre a célra, és rövidesen beigazolódott, hogy a markáns kulturális identitással és fejlett etnikai öntudattal rendelkező immigránsok is képesek integrálódni a befogadó ország intézményrendszerébe, elsajátítani a hivatalos nyelvet, lojális és produktív állampolgárokká lenni.

Az erőszakos asszimilációs politika így fokozatosan teret veszített, - s noha nem minden ellenállás nélkül - a bevándorlók ragaszkodása hagyományaikhoz egyre kevésbé minősült "hazafiatlanságnak". A hivatalos nyelv

elsajátítása mindazonáltal követelmény maradt. Ausztráliában és az Egyesült Államokban az ötvenedik életévüket még be nem töltött bevándorlók esetén ez a feltétele az állampolgárság megszerzésének, Kanadában pedig a két hivatalos nyelv - az angol és a francia - valamelyikét kell ehhez megtanulniuk. E kérdéssel kapcsolatban Kymlicka arra a sajátos paradoxonra hívja föl a figyelmet - Gerald Johnson véleményét idézve -, hogy az anglo-konformitásnak a nyelvi követelményekre leszűkített változatában a történelem ironiája érhető tetten, amennyiben a "minden ember egyenlőnek született" alkotmányos megállapítás köré szerveződő liberális köztársaság a többnyelvű birodalmak történelmében nem ismert módon és kérlelhetetlenséggel írja elő állampolgárai számára a közös nyelv használatát.

A bevándorlók ragaszkodása kultúrájukhoz, az asszimilációs trendekkel való szembefordulásuk nem jelenti azonban egyúttal azt is, hogy az immigráns csoportok a párhuzamos társadalom és a kultúrájuk kibontakoztatásához elengedhetetlennek érzett intézményrendszer igényével állnának elő, amint az a nemzeti kisebbségek esetben szokott történni. Etnokulturális sajátosságaik megőrzéséhez a befogadó társadalom hivatalos intézményrendszerén belül ragaszkodnak, miközben érdekeik elsődlegesen ahhoz fűződnek, hogy a társadalom fő áramának elismert és egyenlő jogokat élvező polgárai legyenek. Nem élnek ôseik által hagyományosan birtokolt területeken, életformájuk, tradícióik nem kötődnek valamely földterület erőforrásaihoz és nem jellemzi őket az önkormányzás valamilyen történetileg kialakult és huzamosan gyakorolt intézményes formája.¹⁰ Csoportos alakzataikat elsősorban az önkéntesség jellemzi, és az etnokulturális igazságosságért folytatott küzdelmük az integráció körülményeinek a befolyásolására szorítkozik: olyan értelemben próbálják tágítani a befogadó társadalom törvényes és intézményes kereteit, hogy azok minél toleránsabbak és befogadóbbak legyenek az etnokulturális sajátosságok tekintetében. Az immigrációs célországok társadalmi e folyamatok eredményeként szubkultúrák laza aggregátumának a képét fogják mutatni, véli Kymlicka, olyan szubkultúrákét, amelyek szervesen illeszkednek a társadalom norma- és intézményrendszerébe, és amelyek sajátos párhuzamosságokat mutatnak a kanadai angol és francia kultúrájú befogadó közegek esetén például, amelyekkel teljesen analóg viszonyrendszert építenek ki rendszerint az egyazon kultúrájú bevándorlók különböző csoportjai. Ez indokolja a *többetnikumú társadalmak* megnevezésre vonatkozó terminológiai opciót.¹¹

A multikulturalitás fogalmának ez a - nemzeti kisebbségekre és bevándorló etnikumokra egyaránt vonatkozó - kétértelműsége okolható mindenekelőtt azért, hogy a terminus gyakran ad lehetőséget egymásnak ellentmondó értelmezésekre, illetve akár különféle érdekeknek alárendelt manipulációkra is.

Kanadában, a hetvenes években például ez a kétértelműség tette lehetővé, hogy a kormányzat multikulturális politikája ellen egyidőben tiltakoztak a francia ajkú állampolgárok, akik attól tartottak, hogy a multikulturalizmus a québeciek társnemzeti ambícióinak a letörését és bevándorlókként való kezelésének a célját fogja szolgálni, és azok az aggodalmaskodók, akik újabb, önkormányzati igényekkel fellépő etnokulturális csoportok megjelenésétől tartottak, az angol és a francia mellett, e kormányzati politika érvényesítésének következtében.

A fogalmat sajátos kétértelműsége arra is alkalmassá tette, hogy az immigrációs célországok, amelyek nemzeti kisebbségeket is magukba foglalnak, rá hivatkozva bújjanak ki a kisebbségeknek biztosítandó jogok kötelezettsége alól. Az Egyesült Államok, egyes dél-amerikai országok, Ausztrália és Új-Zéland kitartóan azt az álláspontot képviselte a nemzetközi szervezetekben, hogy immigrációs országok lévén, nincsenek kisebbségeik. Minekutána az ENSZ 1966-ban ratifikálta a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát, amely 27. paragrafusában a nemzeti kisebbségek védelmével kapcsolatos előírásokat tartalmaz, több újjvilágbeli ország sietett hangsúlyozni, hogy az előírások csak azokra az államokra vonatkoznak, amelyek rendelkeznek nemzeti kisebbségekkel. Erre az érve való hivatkozással Ausztrália, Új-Zéland, Észak- és Dél-Amerika bennszülött népeinek jogait fellebbezés nélkül lehetett hosszú időnkig semmibe venni. Kymlicka szarkasztikusan említi Brazília példáját, amely oly kitartóan bizonygatta, hogy nincsenek nemzeti kisebbségei, hogy ez az állítás rövidesen meg fog felelni a valóságnak.

A multikulturalitás és a multikulturalizmus fogalmaival való visszaélések egy másik gyakori forrása a *kultúra* terminus szemantikai tartalmára vonatkozó eltérő értelmezések, amelyek igen gyakran maguk is ideologikus töltetűek, vagy érdekösszetevők által determináltak. Kymlicka felfogása szerint a kultúra egy nemzet, illetve nép lényegi attribútuma, amennyiben nemzet, illetve népen egy olyan több generációt magába foglaló (*intergenerational*) közösséget értünk, amely hagyományos módon egy adott területen él, azt nemzedékről nemzedékre hagyományozódóan szülőföldjének tekinti, és amelyet közös nyelv és történelem jellemez.

Léteznek ezzel szemben, és a - főként amerikai - multikulturalizmus irodalmában gyakran fordulnak elő olyan értelmezések is, amelyek a kultúra fogalmát bizonyos sajátos jegyek alapján megkülönböztethető csoportokhoz rendelik hozzá, életstílusbeli, szokásokkal összefüggő, vélekedésekben megnyilvánuló különbségek alapján, vagy éppen valamely önkéntes egyesület tagjaival való elvközösség jellemzésére. Az Egyesült Államokban például, egy "multikulturális" curriculum kidolgozását és meghonosítását célzó törekvés nem jelent mást, mint a marginalizált

csoportok - homoszexuálisok, testi és szellemi fogyatékosok, nők, munkásosztály, ateisták vagy kommunisták - hátrányos helyzetének a felszámolását vagy legalábbis enyhítését. Amennyiben hajlunk arra, hogy a kultúra terminust ebben az értelemben használjuk, abból az következik - figyelmeztet Kymlicka -, hogy a különböző életstílus-enklávákat (*lifestyle enclaves*), a társadalmi mozgalmakat, de magukat az egyesületi élet alakzatait is kultúrákként kell kezelnünk, és ebben az értelemben a világ leghomogénebb állama, Izland is szükségszerűen multikulturálissá fog átminősülni. Ha pedig a kultúra fogalmának az értelmezése szempontjából a másik véglelet képviselő álláspontra helyezkedünk, amely szerint a nyugati demokráciákat - és végső soron az egyre fokozottabb mértékben globalizálódó világot - ugyanaz a modern, urbánus és szekularizált, az ipari és posztipari civilizáció által kitermelt kultúra jellemzi, akkor azzal a képtelen következtetéssel kell egyetértünk, hogy a sem a világon a legtöbb hivatalosan elismert nemzeti kisebbséget magába foglaló államnak, Svájcnak, sem a legtöbb etnikumot tömörítő államnak, Ausztráliának nincs semmi köze a multikulturalitáshoz, hiszen valamennyi kisebbségre és etnikumra a modern kor egyazon életformája a jellemző.

A multikulturalitás Kymlicka által definiált és használt fogalma nem terjed ki következésképpen azokra a *szubkultúrákra*, amelyeket többen is a jelenséghez tartozókként tárgyalnak: a sajátos életstílusok által jellemzett csoportokra, társadalmi mozgalmakra és a létüket az önkéntességre alapozó egyesületekre. A hátrányos helyzetű csoportok - nők, homoszexuálisok, szellemi és testi fogyatékosok - természetesen sok tekintetben hasonló természetű gondokkal küszködnek, mint az etnikumok, hiszen ezen kategóriák egyike is, másika is azoknak a *különbségeknek* a folytán marginalizálódik és kerül hátrányos helyzetbe a társadalomban, amelyek egyrészt a domináns társadalom által "normálisnak", "megszokottnak" tekintett jellemzők, másrészt az illető csoportok rendhagyó partikularizmusai között fellelhetők. A nők, homoszexuálisok és fogyatékosok marginalizálódása azonban általánosabb jelenség, amellyel találkozhatni mind a homogén nemzeti államok, mind a nemzeti kisebbségek és etnikumok keretein belül. Az etnokulturális egyenlőség és igazságosság kérdését következésképpen a partikularizmusokra nézve toleránsabb és befogadóbb demokrácia általánosabb problematikájához tartozóként kell kezelni, az etnokulturális kisebbségek jogainak egy kellőképpen magalapozott, adekvát elmélete pedig nem lehet inkonzisztens a marginalizált társadalmi csoportok követeléseivel - állapítja meg Kymlicka.

1998 végén Kymlicka külön tanulmányt szentelt a multikulturalizmus Amerikában meghonosodott fogalmának, felhíván a figyelmet azokra a relevancia-problémákra, amellyel a fogalom amerikai akceptiójának a más térségekre való alkalmazása esetén kell számolnunk, különösen, ha figyelembe vesszük az Egyesült Államok befolyását a nemzetközi kapcsolatokra.¹² A fogalom értelmezésének és használatának reprezentatív képviselőjeként Kymlicka David Hollingert választotta, aki a kilencvenes évek közepén megjelentetett munkájában fölöttébb árnyalt argumentáció bevetésével érvelt az amerikai multikulturalizmus pozitív tapasztalatai mellett.¹³

Hollinger a multikulturális politikák két kategóriájának a megkülönböztetéséből indul ki, amely szerint létezik egyfelől egy "pluralista", másfelől egy "kozmpopolita" modellje a multikulturalizmusnak. Értelmezése szerint a pluralista modell az etnokulturális közösségeket időtálló alakzatokként kezeli, a kollektív jogok alanyaiként. A kozmpopolita modell ezzel szemben az egyéni jogok alapján áll, és azt hangsúlyozza, hogy a hibrididentitások és a különböző közösségekkel való egyidejű szolidarizálások korában a közösségek határai mindegyre módosulásokat szenvedhetnek, és hogy ez sűrűn elő is szokott fordulni. A pluralista multikulturalizmussal ellentétben, amely tiszteletben tartja az etnokulturális közösségek múltból örökölt határait, és intézményesíti azok védelmét, a kozmpopolita modell tehát az etnikumközi határok dinamikus és változó jellege mellett teszi le a garast. Szembeszegül a hagyományos csoportlojalitással, a szabad, önkéntes választáson alapuló valahovatartozást (*membership*) részesíti előnyben.

Ezen előfeltevések nyomán Hollinger egyértelműen a kozmpopolita modell oldalán foglal állást. Meggyőződése szerint a modell fölöttébb eredményesnek bizonyult a távolabbi múltban az európai bevándorlók beilleszkedésének a viszonylatában, és nem kevésbé eredményes napjainkban a dél-amerikai, afrikai, ázsiai immigránsok integrációs statisztikáit tekintve. Elismeri ugyan, hogy a modell hatékonysága kívánivalókat hagyott maga után, ami a feketéknek az amerikai nemzet "poszt-etnikus" ernyője alá való befogadását illeti, de meggyőződésének ad hangot arra vonatkozóan, hogy ez a teljesítmény sem fog sokáig várni magára.

Kymlicka élesen fogalmazó tanulmányában Hollinger érvelésének két következtetlenségét emeli ki. Egyrészt arra mutat rá, hogy kozmpopolita multikulturalizmus melletti állásfoglalás nemlétezőkként kezeli azokat az etnokulturális közösségeket, amelyeket az amerikai állam maga is időtálló alakzatokként kezel, és megszervezi azok államilag szubvencionált, intézményes védelmét: a Guam, Hawaii, Puerto Ricó-i közösségeket vagy az "önálló nemzetként" elismert indián törzseket. A pluralista multikulturalizmus címére Hollinger által megfogalmazott implicit kritika

együttal azt is sugallni látszik, hogy a különböző népcsoportok - és általában a nemzeti kisebbségek - etnopolitikai mobilizációja összeférhetetlen a kozmopolita vagy posztetnikus multikulturalizmus valamennyi elképzelhető formájával. Holott, érvel Kymlicka, azok a népcsoportok, amelyeket a nyugati demokráciák államalakulatai társnemzetekként ismertek el, mint a québeci franciák, a katalánok vagy a skótok, semmivel sem kevésbé plurális és "posztetnikus" nacionalizmussal jellemezhetők, mint az amerikai nép. Csakhogy - és ez a kozmopolita multikulturalizmus elméletének második, Kymlicka által kimutatott következtelensége - Hollinger úgy gondolja, hogy a multikulturalizmus kozmopolita jellege kizárólag az állam szintjén érvényesülhet: sem az etnokulturális közösségek államokon belüli alakzatai, sem a világ globális összefüggésében nem lehet szerinte kozmopolita multikulturalizmusról beszélni. Noha a kozmopolitizmus elveinek következetes alkalmazása azt írta elő, hogy a többszörös és hibrid identitások kialakulását ne korlátozzák az államhatárok, Hollinger úgy gondolja, hogy a kozmopolita multikulturalizmus az amerikai nemzet markáns jellemzője, és hogy az amerikai nemzeti identitással mint olyannal függ szorosan össze.

A multikulturalizmus amerikai akceptációjának a nemzetközi színtéren gyakorolt, egyértelműen pozitívna aligha minősíthető befolyását Kymlicka két példával szemlélteti: egyrészt a québeci helyzetre gyakorolt hatásával, másrészt azoknak a problémáknak a felemlítésével, amelyekkel a közép- és kelet-európai államok szembesülnek napjainkban, a demokrácia fele tartó átmenet során.

Québecre vonatkozóan azt emeli ki, hogy a multikulturalizmus amerikai akceptációjára és tapasztalataira való sűrű hivatkozások nagy hatással voltak a kanadai angol kultúrájú többségre, és számottevően megnehezítették azoknak a hivatalos elismerési formáknak az általuk való elfogadását, amelyekért a québeci franciák síkra szálltak. Québec elszakadásával - véli Kymlicka - közel sem kellene akkora valószínűséggel számolni, ha a kérdéssel kapcsolatos nyilvános vitában említés történt volna azokról az intézményes megoldásokról is, amelyekkel az amerikai állam a guami vagy Puerto Ricó-i közösségek helyzetét próbálja rendezni.

Ha Québec esetében a kockázat nem túl nagy - a szecesszió bekövetkezte esetén sem kell mással számolni, mint két liberális demokrácia megjelentével legfennebb az észak-amerikai földrészen -, a közép- és kelet-európai országok esetében a tét a békés átmenet a demokráciába, amely zátonyra futhat, ha a többség és nemzeti kisebbségek viszonyát nem sikerül mindkét fél számára elfogadható és megnyugtató módon, intézményes formában rendezni. Az eddigi közép-kelet-európai fejlemények alapján nem nehéz észrevenni, hogy eleddig azok az országok voltak a legsikeresebbek a demokrácia konszolidálása tekintetében (noha hiba volna természetesen sikereiket kizárólag ezzel a tényezővel összefüggésbe hozni), amelyek nem foglalnak magukba számottevő lélekszámú nemzeti kisebbségeket: Csehország, Szlovénia, Lengyelország és Magyarország. Amíg a demokratizálódás folyamata az említett országok viszonylatában visszafordíthatatlannak látszik, a többi, nemzeti kisebbségeket nagyobb részarányban tartalmazó országok esetében a demokratizálódás folyamatának belső ellenségei eredményesen tudják kamatoztatni, saját érdekeiknek megfelelően, a többség és kisebbségek közötti feszültségeket, nem csak a kisebbségi kérdés méltányos rendezését akadályoztatván ezáltal, de a demokratizálódás útjába is akadályokat gördítve. Nem ritka jelenség ma Közép- és Kelet-Európában, hívja fel a figyelmet Kymlicka, hogy a nemzeti kisebbségek követeléseivel szembehelyezkedők éppen az amerikai modellre hivatkozva indokolják álláspontjukat. Ez a hivatkozási alap elesélyteleníti a térség liberális értelmiségét és politikusait - akiknek az egyéni jogok érvényesítésére szorítókozó diskurzusa képtelen hozzájárulni a hathatós megoldások körvonalazásához -, és kezére játszik a többségi nemzetek nacionalistáinak, akik magabiztosan utasítják el a kisebbségek arra vonatkozó követeléseit, hogy identitásuk hivatalos és intézményes elismerésben részesüljön, a posztetnikus, multikulturális amerikai társadalmat hozván föl meggyőző ellenpéldaként. A közép-kelet-európai térség többségi nemzeteinek nacionalizmusa következőképpen az amerikai kozmopolita multikulturalizmusra hivatkozva próbál szembeszállni a nemzeti kisebbségek nacionalizmusával, és - a liberális erővel sajátos, Kymlicka által "szentségtelen"-nek aposztrofált szövetségre lépve - az etnokulturális különbségekre tekintettel nem lévő politikai nemzet ("*civic*" *nation*) létrehozásának a szükségessége mellett érvel. Az eredmény: bizalmatlanság, félelem és mobilizáció a kisebbségek körében, ami - ördögi körként - a többség autoriter reflexeit és hajlamait provokálja.

Hiba volna mindebből arra következtetni, zárja le okfejtését Kymlicka, hogy szándékában állna azt sugallni: az Egyesült Államok Közép- és Kelet-Európában a többségi nemzetek nacionalizmusának a kisebbségellenességét támogatná szándékosan, illetve hogy az amerikai multikulturalizmusnak a nemzeti kisebbségek jogaira kellene összpontosítania elsősorban. Az amerikai társadalom számára a legnagyobb kihívás ez idő szerint a fekete népesség helyzetének méltányos rendezése - a "posztetnicitás" Egyesült Államokbeli szakítópróbája tehát minden bizonnyal ezzel a kérdéssel fog összefüggeni. A multikulturalizmus amerikai akceptációját illetően Kymlicka kritikai megjegyzéseinek Közép-Kelet-Európára vonatkoztatott lényege következőképpen az, hogy a Koszovó autonómiája melletti kiállítás¹⁴ például kisebb valószínűség-

gel lenne hipokrizisként megbélyegezhető a szerb - és több dél-kelet-európai - politikus vagy vezető értelmiségi által, amennyiben a hivatalos amerikai diskurzus szólna arról is, hogy a nemzeti kisebbségek intézményes elismerése és önkormányzati jogosítványokkal való felruházása maga is része az Egyesült Államokbeli multikulturális valóságnak.¹⁵

Az állam kulturális semlegességének a kérdése a kisebbségi jogok liberális elméletében

A kisebbségi jogok ellenzői gyakran bélyegzik meg a nemzeti kisebbségek törekvéseit premodern, törzsi nacionalizmusként, szembeállítván azt a többségi nemzetek "állampolgári nacionalizmusával" (*civic nationalism*), amely nincs tekintettel az etnikulturális identitásokra, és úgy definiálja az államot, mint etnikailag és kulturálisan semleges alakzatot, amely állampolgárait egyenlő jogokkal ruházza fel és egyenlő kötelezettségeknek veti alá, függetlenül azok partikularitásaira. Az állampolgári nacionalizmus a társadalomfejlődésnek egy előrehaladottabb szakaszára jellemző, és abban különbözik az "etnikai nacionalizmustól", hogy nem valamely kultúra vagy etnikai identitás intézményes fenntartásában és reprodukálásában jelöli meg a célját, hanem állampolgárok közösségének a megalapozásán szorgoskodik, a demokrácia és az egyenlőség mindenki által elfogadott elveinek megfelelően. Ezeknek az érveknek a mentén a kisebbségi jogkövetelésekkel szemben fellépők azt hangoztatják, hogy míg a többségi nemzetek a modernitás követelményeinek megfelelően hagyják maguk mögött az etnikai nacionalizmus gyermekbetegségét, addig a nemzeti kisebbségek a 19. század szellemét idézik meg követeléseikkel.

A hasonló logikát követő érvek egyszerre két hibát is elkövetnek. Szem elől tévesztik először is, hogy a modernitás, a jóslatokkal és a várakozásokkal ellentétben, nem ásta alá az etnikulturális identitásokat. A modernitás teoretikusai szerint az etnikai és nemzeti identitásoknak veszíteniük kellett volna jelentőségükből, vagy valamiféle nemzetek fölötti, kozmopolita identitásnak adván át a helyet, vagy a poszt-nacionalista, alkotmányos identitások korszakának a beköszöntével. Nem ez történt azonban: tanulmányok már-már követhetetlen sora szól arról világszerte, hogy a nacionalizmusok furcsa reneszánszának vagyunk tanúi.¹⁶ A másik hiba a liberális jogállam etnikulturális semlegességének a komolyan vételésében érhető tetten: mint látni fogjuk, ennek a vélt tulajdonságnak semmi nem felel meg a valóságban, és a rá való hivatkozások az említett összefüggésekben a fogalmak rosszhiszemű használatának további példáit konkretizálják.

Mindkét hiba az állam és a kultúra viszonyának a félreismeréséből fakad, vagy legalábbis annak a kellőképpen végig nem gondolt változataival hozható összefüggésbe.

A liberális demokráciák klasszikus dilemmája, hogy miként lehet az állampolgárok állam előtti egyenlőségének és egyéni szabadságának egyidejű érvényesülését biztosítani, ha az állampolgárok vallásukra, kulturális hagyományaikra, anyanyelvükre, életformájukra nézve nem egyformák. A második világháborút követően, amikor elkerülhetetlennek látszott, hogy a két háború közötti, kollektív jogokra alapozott kisebbségvédelmi rendszert egy más szemléletű megközelítés váltsa fel, a főként liberális gondolkodók körében jelentős népszerűsége tette szert az a nézet, hogy az egyének számára biztosított egyenlő bánásmód esetén szükségtelenné válhat az etnikulturális sajátosságok intézményes védelme. Az analógiát az állam és az egyház Európa-szerte sikerrel alkalmazott szétválasztása kínálta, amely nem csak a vallásháborúk véres történetének a végére tett pontot, hanem a vallásgyakorlatnak a magánszférába való átutalásával a vallásos kisebbségek - közvetett - védelmét is sikerrel intézményesítette: az egyének számára biztosított a szabad vallásválasztás és -gyakorlás joga, a háborítatlan egyesületi élet és a diszkrimináció elleni védelem.

Abban a szellemi helyzetben, amely a második világháborút követően a világot jellemezte, magától értetődőnek tűnt, hogy a kisebbségi kérdést is a vallási tolerancia példájának megfelelően kell rendezni. Az etnikulturális identitás - akár csak a vallás - az emberek magánéletének fontos vonatkozása, de e tekintetben - érveltek a szemléletváltás hívei - nem várható el az államtól több, mint hogy törvényes feltételeket biztosítson ahhoz, hogy az egyének szabadon választhassák meg identitásukat, ápolhassák azzal kapcsolatos hagyományaikat - mindaddig, amíg ez nem kerül ellentmondásba a többi állampolgár jogaival -, és hogy ne lehessenek ezzel kapcsolatos opcióik következtében diszkrimináció áldozatai. Mindennek természetesen a magánszférára kell korlátozódnia, a nyilvánosságot pedig meg kell kímélni az etnikulturális identitások minden ismervétől vagy megnyilvánulásától. Ugyanúgy, ahogy a liberális jogállam nem nyilváníthat hivatalossá egyetlen felekezetet sem, és valamennyit egyenlő tisztelettel kell kezelnie, a kultúrák között sem lehet kitüntetni egyet sem valamilyen előjogokat biztosító speciális vagy preferált státussal. Az állam és etnicitás ilyen értelmű szétválasztása lehetetlenné teszi tehát az etnikulturális közösségek hivatalos elismerését, valamint a javak, jogok és kötelezettségek elosztásakor az etnikai kritériumok figyelembevételét.

Ennek a nézetnek számos híve akadt a háború utáni liberálisok táborában. A vele kapcsolatos érvek - gyakran továbbgondolt, árnyalt vagy alkalmazott változataikban - napjainkig jelen vannak a politika-filozófiai szakirodalomban. Látványos pályát futott be például Glazer "jóindulatú mellőzés" (*benign neglect*) fogalma, amely azt szándékozta sugallni, hogy az állam nem érdekelt ugyan az etnikulturális identitások fenntartásában és reprodukálásában, de megértően elnézi, ha állampolgárai ilyen célokat tűznek maguk elé. Mások, mint Michael Walzer, William Pfapp vagy Michael Ignatieff, az etnikulturális semlegesség ismérére látták visszavezethetőnek az "etnikai" versus "állampolgári nacionalizmus" egyre népszerűbbé váló megkülönböztetését. A legtöbbször talán Michael Walzer ment el következtetéseiben, aki szerint az állam és etnikum éles szétválasztása a liberális demokrácia egyik lényegi feltétele. Véleménye szerint az államnak az ország társadalmát alkotó valamennyi nemzeti vagy etnikai közösségtől el kell határolódnia, vissza kell utasítania a partikularitások társadalmi reprodukciójában való részvételt, és meg kell őriznie semlegességét "a nyelv, történelem, irodalom, hivatalos ünnepek" viszonylatában. Szerinte az etnikulturális szempontból semleges állam egyik legmeggyőzőbb példája éppen az Egyesült Államok, nem utolsósorban arra visszavezethetően, hogy Amerikának nincs az alkotmány által elismert hivatalos nyelve.¹⁷

A vallásmentesség analógiájával kapcsolatos, valamint az állam nemzeti semlegességére vonatkozó vélekedéseket - és azok között konkrétan Walzer álláspontját - Kymlicka éles kritikával illeti. Az Amerikával kapcsolatos, hivatalos államnyelvre vonatkozó misztifikáció ellen például négy érvet hoz fel. Emlékeztet mindenekelőtt a tényre, hogy az Egyesült Államok területén törvény írja elő az iskolákban az angol nyelv oktatását. Ugyancsak törvény rendelkezik arról, hogy az angol nyelv elsajátítása - ötven év alatti bevándorlók esetében - feltétele az állampolgárság megszerzésének. Kormányalkalmazottak és tisztviselők számára kizárólagos követelmény továbbá az angol nyelv ismerete. És végül emlékeztet arra, hogy az Egyesült Államok délnyugati részén valamint Hawaii esetében csak azután jöhetett szóba a föderatív állami státus odaítélése, miután az angol kultúrájú bevándorlók lélekszáma meghaladta az ott élő, őshonos kisebbségek népességét. Puerto Rico állami rangra való előrelépését pedig éppen azért ellenzik oly sokan, mert ott aligha lesz egyhamar biztosítható az angolul beszélők számbeli többsége. Az oktatás nyelvére és a kormánytisztviselők alkalmazására vonatkozó, valamint az állampolgárság megszerzésével kapcsolatos rendelkezéseket, akár csak az adminisztratív egységek határainak a kijelölését - olyan körülmények között, amikor a nemzeti össztermék közel ötven százalékát az állami szektorban állítják elő - aligha lehet olyan kivételeként elkönnyelni, amelyek nem befolyásolják érdemben az állam "nemzeti semlegességét" - állapítja meg Kymlicka.

De általában véve is: a modernitás körülményei között egyetlen állam sem engedheti meg magának, hogy a területén beszélt nyelvek valamelyikét ne kezelje hivatalos nyelvként. A vallás és az etnicitás közötti analógia ezen a ponton is kimutathatóan tarthatatlan. Az állam megengedheti ugyanis magának, hogy a törvényszéki vallásos esküt világi esküre cserélje föl például - és egy többnemzetiségű vagy akár többetnikumú országban ez indokolt kezdeményezés is volna -, de az elképzelhetetlen, hogy a törvénykezés munkájából a nyelvet mint olyant kiküszöbölje.

Amint arra többen is - például Ernest Gellner és Benedict Anderson - rámutattak, a modernitás egyik fontos következménye az volt, hogy az egyes országok az egységes nyelv és az állam egész területére érvényes közösség-, illetve "mi"-tudat segítségével integrálták a társadalmat, és biztosították az állampolgárok egyenlő esélyű hozzáférést a társadalom intézményeihez. Ebbéli igyekezetüket nem feltétlenül kulturális imperializmus vagy etnocentrikus előítéletek motiválták, hanem a modern korra jellemző társadalomfejlődés néhány fölöttébb gyakorlatias követelménye. A modern gazdaságnak megfelelően képzett és kellő mobilitással rendelkező munkaerőre volt mindenekelőtt szüksége. A közös nyelven történő, országos standardokat tiszteletben tartó közoktatási rendszer híján aligha képzelhető el, hogy az ország polgárai egyenlő esélyekkel szálljanak versenybe a munka piacán. A modern jóléti államhoz elengedhetetlen továbbá, hogy az állampolgárok szolidárisak legyenek egymás közt, készek azon áldozatok meghozatalára, amelyeket a szociális szolgáltatások kölcsönösségre alapuló rendszere megkövetel tőlük. A közös mi- és azonosságtudat által összekapcsolt egyének nagyobb valószínűséggel készek ezekre az áldozatokra, a közös nyelv és a közösnek tudott történelem pedig nagyban hozzájárul a kollektív identitástudatok megalapozásához.¹⁸ Kymlicka a maga részéről a "szocietális kultúra" (*societal culture*) fogalmát vezeti be az említett folyamat jellemzésére. Szerinte valamennyi, a liberális demokráciák osztályába sorolható állam átesett valamikor fejlődésének egy olyan szakaszán, amikor a szocietális kultúra egész területére való kiterjesztése volt a legtöbb társadalmi energiát mozgósító cél. A szocietális kultúra következképpen egy adott területre koncentrálódik, és legfőbb jellemzője az, hogy a társadalom valamennyi intézményét magába foglalja, a magán- és a nyilvános szférából egyaránt, amelyeket ugyanaz a közösen használt nyelv tesz hozzáférhetővé bárki számára, aki bírja az illető nyelvet. A szocietális kultúra átfogja tehát a társas lét valamennyi területét, anélkül azonban, hogy a kultúra tradicionális értelmében vett kulturális vagy vallási szokásokat, életstílusokat, családi vagy kisközösségekre jellemző partikuláris életforma-elemeket tartalmazná. Ennyiben tehát kevesebb - "vékonyabb", mondja Kymlicka - mint a kultúrafogalom etnográfiai akceptiója, de több is annál, amennyiben pluralisztikus: magába foglalván az adott társadalomban

fellelhető valamennyi, etnikulturális és vallási, életstílus- és meggyőződésbeli partikularizmusok által jellemzett réteget. Az így felfogott kultúrafogalom értelmében lehet azt állítani az angolul beszélő amerikai állampolgárokról, hogy egyazon *kultúra* által integráltak, amely azonban nem zárja ki a különféle vallási, értékrendszerbeli vagy életstílusára vonatkozó személyes opciókat.

Mi történik azonban akkor, ha egy ország - a Kymlicka által definiált értelemben - multikulturális? Az etnikumok jelenléte általában nem szokott akadályokat gördíteni a szocietális kultúra létrehozásának az útjába. Mint alább látni fogjuk, egy megfelelő módon definiált migrációs politika a szocietális kultúra konszolidálásának fontos eszköze lehet. A nemzeti kisebbségek viszonya a szocietális kultúra projektumához ezzel szemben problematikusabb szokott lenni. Általában mindkét félen - mind a többségen, mind a kisebbségen -, valamint a történelmi előzményeken is múlni szokott, hogy a kisebbség a szabadságjogok intézményesítését, vagy az etnikulturális elnyomás veszélyét fogja látni a szocietális kultúra létrehozására irányuló törekvésekben. Ennek megfelelően a történelem egyaránt kínál példákat arra, hogy a szocietális kultúra kiszorított minden alternatív törekvést egy ország területéről - Franciaország és Németország esetében például -, mint ahogyan olyan esetek is ismeretesek - Belgiumban, Svájcban, Kanadában vagy Spanyolországban -, ahol a nemzeti kisebbségek ellenálltak az egységes szocietális kultúrába való integrációt kísérőszakolni próbáló, rájuk nehezedő nyomásnak, és létrehozták a maguk párhuzamos szocietális kultúráit, annak nyelvi és minden más, intézményes kellékével együtt.

A szocietális kultúra létrejötte egy állam területén tudatos és következetes kormányzati politikán múlik. Az első és legfontosabb döntés, amelyet egy kormánynak meg kell hoznia valamely szocietális kultúra konszolidálása érdekében a nyelvvel függ össze. Amikor egy kormányzat eldönti, hogy milyen nyelvet használ az állampolgárokkal való kommunikációjában, milyen nyelven folyik az oktatás az iskolákban, milyen nyelv segítségével értekeznek egymással az emberek az állami hivatalokban, a törvényszékeken, egészségügyi intézményekben, akkor egyúttal a szocietális kultúra jövőjére nézve is meghozta a legfontosabb határozatot. Ami egyben azt is jelenti, hogy az a nyelv, amelyet nem éltet valamely szocietális kultúra, a modern, industrializált társadalom körülményei között előbb a fokozatos marginalizációra, majd az elhalásra van ítélve. Az ilyen nyelvet ritualizált formában képes éltetni hosszabb-rövidebb távon a - gyakran fanatizált - elit, vagy elszigetelt, a társadalom főáramából kimaradt, hagyományos közösségek körében maradhat fenn, ugyancsak bizonytalan ideig. A kormánynak a hivatalosan elismert, nyilvánosan is használható nyelvekre vonatkozó döntése tehát - a többnemzetiségű államok esetében - egyúttal arra is vonatkozik, hogy mely szocietális kultúráknak van jövője az illető állam területén.

A szocietális kultúrák életképességét, fennmaradási esélyeit döntő módon befolyásolja továbbá a kormányzat migrációs politikája. A bevándorlás jótékony hatással lehet a szocietális kultúrára, amennyiben az immigránsok számát a kormányzat ellenőrzése alatt tartja, és ha a bevándorlók elsajátítják a befogadók nyelvét, magukévá teszik azok történetét. A többnemzetiségű államok esetében azonban az migrációnak káros következményei is lehetnek, főként a nemzeti kisebbségekre nézve. A nagyszámú, kellő hatékonysággal asszimilált bevándorló a természetes népszaporulati folyamatokat zárójelbe téve változtathatja meg a kisebbség népesedési részarányát, ami az utóbbi politikai jelentőségének és befolyásának a csökkenését eredményezheti. Az is elő szokott fordulni, hogy a kormányzat bátorítja a bevándorlók olyan területeken való megtelepedését, amelyeket hagyományos módon nemzeti kisebbségek mondanak magukénak. Ezt történt például az Egyesült Államok délnyugati térségében, ahol az angol telepesek száma fokozatosan meghaladta az őshonos chicanok és indián törzsek lélekszámát. Ha a térség őshonos népei a vesztes mexikói háborút követően jogosítványokkal rendelkeztek volna a bevándorlási politikát illetően, ma Amerika délnyugati részén nagy valószínűséggel a kisebbség kultúrája által dominált, Québec- vagy Katalónia-szerű alakulattal kellene számolnunk - állapítja meg Kymlicka. Az Egyesült Államok föderatív kormányszervelete azonban másként határozott. Ellenőrzése alatt tartotta a bevándorlók számát, előírta nekik milyen nyelvet kell használniuk vagy elsajátítaniuk, és - mint láttuk - akkor ítélte oda a térségnek a föderatív állam státusát, amikor az angol kultúrájú telepesek kényelmes többségben voltak.

A kormányzatoknak megannyi további eszköz áll a rendelkezésére a szocietális kultúra jövőjének a befolyásolásában. A hivatalos ünnepek megválasztásától az iskolai tanrendek összeállításán át a belső, adminisztratív alegységek határainak a kijelöléséig (ami történhet úgy, hogy azáltal a nemzeti kisebbségek viszonylagos számbeli többségre, és ennek folytán hatalomra tegyenek szert az általuk lakott területeken, vagy ellenkezőleg, úgy, hogy ez a többség felszámolódjék), valamennyi intézkedés a szocietális kultúra - vagy kultúrák - fennmaradási esélyeire van befolyással. Az ilyen természetű döntések minden modern állam lényegéhez hozzátartoznak.

A szocietális kultúrák kiépítésének és konszolidálásának a folyamata, egy másik szempontból nézve, voltaképpen nem egyéb, mint a nemzetépítés (*nation-building*) projektuma, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a szocietális kultúra nyelve rendszerint az országot benépesítő etnikulturális többség nyelve szokott lenni. Amikor egy kormányzat

eldönti, hogy melyik lesz az ország területén a hivatalos érintkezés nyelve, mit oktatnak az iskolákban, melyek lesznek a hivatalos ünnepek, mi a feltétele az állampolgárság megszerzésének, melyek az állam hivatalos szimbólumai, akkor ezeket a döntéseket nem csak az etnocentrikus előítéletek reflexeiként értékelhetjük tehát, hanem arra irányuló törekvésnek is, hogy a szabadság és egyenlőség intézményes feltételei minden állampolgár számára hozzáférhető módon megteremtődjenek. Ezek a döntések azonban elkerülhetetlenül *egy bizonyos* nemzeti identitást definiálnak - akkor is, ha nem folyamodnak feltűnő módon az etnonacionalizmus nyelvezetéhez -, és ilyen körülmények között az állam etnokulturális semlegességéről, állam és etnicitás éles szétválaszthatóságáról beszélni képtelenség. A Michael Walzer által a nemzeti neutralizmus prototípusának tekintett Amerika esetében sem volt ez másként: az angol telepesek "formatív népességnek" (*formatív population*) tekintették magukat, abban az értelemben, hogy "az ő kezükben volt a politikai kezdeményezés, övék volt a nyelv, ők határozták meg a munka és a települések formációját, a bevándorlóknak az ő mentális habitusaihoz kellett igazodniuk", idézi ezzel kapcsolatosan John Highamet Kymlicka.

A nemzetépítés folyamata tehát akarva-akaratlan előnyökhöz juttatja az állam többségi polgárait azokkal szemben, akik nem beszélnek annak hivatalos nyelvét, illetve más kultúra által szocializáltak. Charles Taylor például a következőket írja ezzel kapcsolatban: "Amennyiben egy modern társadalom esetében lehet »hivatalos« nyelvről beszélni, a szó legteljesebb értelmében - vagyis olyan nyelvről és kultúráról, amelyet az állam szponzorizál és ír elő az állampolgárai számára, és amely a gazdaság és az államügyek nyelve is egyben -, akkor ez nyilvánvalóan hatalmas előnyére van azoknak az egyéneknek, akiknek az illető nyelv és kultúra sajátjuk. A más nyelven beszélőknek egyértelmű hátrányokkal kell számolniuk. Számukra nem nagyon marad más lehetőség, mint hogy egy második nyelvet használjanak mindennapi tevékenységeik során, vagy asszimiláció útján próbálják eltüntetni a különbségeket a hivatalos nyelvet anyanyelvként beszélők és maguk között. Vagy, amennyiben nincs ínyükre ez a második, sanyarú kilátás, felléphetnek a határok átrajzolásának az érdekében, és olyan politikai, gazdasági vállalkozásokba kezdhetnek, amelyeknek az ő anyanyelvük lesz a hivatalos nyelve."¹⁹

Kymlicka szerint a fenti dilemmával szembesülő etnokulturális közösségek előtt gyakorlatilag három lehetőség áll nyitva, amelyek közül az egyes közösségek - kisebbségek, etnikumok vagy más etnokulturális csoportosulások - természetüknek megfelelően szoktak választani.

Az első lehetőség az állandó marginalizáció, amelyet a vallásos szekták teológiai meggyőződésüknek megfelelően vállalnak önként. Az amerikai Amish vagy a kanadai Hutterita közösségek például egyszerűen semmiféle igényt nem támasztanak az egyetemi oktatásban vagy a törvénykezésben való részvételre, és teljesen kirekesztik magukat a nyilvánosságból, mert életformájuk, hitéletük szempontjából irrelevánsoknak tekintik azokat.

Az integrációt - és több generáció viszonylatában az asszimilációt - a bevándorlók közösségei által létrehozott etnikumok szokták rendszerint választani. Az empirikus adatok tanúsága szerint csak nagyon ritkán fordulnak elő annak esetei, hogy a bevándorlók tiltakoznak a befogadó ország hivatalos nyelvének az elsajátítására vonatkozó kötelezettség ellen, vagy hogy gyerekeiket visszatartanák az állam nyelvén történő oktatástól: nyilvánvaló ugyanis számukra, hogy a többség nyelvének az ismerete elengedhetetlen feltétele annak, hogy a társadalmi szolgáltatások és opportunitások minél nagyobb mértékben legyenek számukra is hozzáférhetőkké. A szülőföld elhagyására, családi és társadalmi kötöttségeik fölszámolására vonatkozó - az esetek többségében egyáltalán nem könnyen meghozott - döntést végső soron ez a szándék motiválta. A bevándorlók esetében tehát a szocietális kultúrába való integrálódás nem szokott különösebben nehezen kezelhető gondokat kitermelni. A befogadó államnak legfeljebb arra kell figyelmet fordítania - amennyiben nyomás nehezedik rá az etnokulturális igazságosság szempontjainak a figyelembevételét tekintetében -, hogy az integráció és asszimiláció türelmes és emberséges feltételeit teremtsen meg: küszöbölje ki az etnocentrikus előítéleteket a nyilvánosságból és az iskolai tanrendekből, legyen a lehetőség szerint inkluzív a hivatalos ünnepek kijelölésekor, és hogy próbálja elejét venni annak, hogy az állami szimbólumok etnokulturális érzékenységeket sértsenek.

A többségi nemzetek nemzetépítő projektumával kapcsolatos hátrányokra való reagálás harmadik változata a nemzeti kisebbségeket szokta jellemezni rendszerint, akik ezekre a kihívásokra a maguk nemzet-építő törekvéseivel válaszolnak - a történeti tapasztalat alapján - az esetek döntő többségében. Az ő esetükben nem csak arról van szó, hogy etnokulturális adottságaik folytán számolniuk kell a kommunikáció eszközeként más nyelvet használó közintézményekből, gazdaságból, akadémiai életből való kiszorulással, hanem azzal is, hogy a többség által létrehozott szocietális kultúra, nyelvi behatároltsága folytán, veszélyezteti a kisebbség hagyományos módon teljes, a szocietális kultúra több funkcióját is betöltő intézményrendszerét. A kisebbségek válasza ezekre a kihívásokra az szokott lenni, hogy szembeszegülnek az integrációs trendekkel, és saját nyelvük, kultúrájuk hivatalos elismertetésért

szállnak síkra. Ebbéli igyekezetükben pedig olyan módszerekhez folyamodnak, amelyek semmiben sem különböznek a többség nemzetépítő törekvéseitől. Ugyanúgy fontosnak tartják, hogy a közös nyelv tegye kisebbségi társadalmuk minden tagja számára hozzáférhetővé sajátos kulturális tartalmaikat, közvetítse annak intézményes opportunitásait, megalapozza szolidaritásukat. Ugyanúgy fontosnak tartják a saját kultúrájuk értékeit megjelenítő közoktatást, érdekeik fűződnek a belső határok kijelöléséhez, és elejét próbálják venni annak, hogy a bevándorlás - vagy erőszakos betelepítések - eredményeként megváltozzék az általuk lakott területek etnokulturális arculata. A kisebbségek nemzetépítő törekvései semmivel sem kevésbé modern törekvések tehát mint a többségi nemzetek megfelelő projektumai, hiszen tekintettel vannak mindarra, amire a modernitás körülményei között - mint láttuk - valamennyi etnokulturális közösségnek szüksége van a fennmaradáshoz. A kérdés az következésképpen, hogy ha a többségi nemzetek nemzetépítési törekvései legitímnek és a modernitás követelményeihez igazodóknak tekinthetők, miért vitatható el ugyanez a nemzeti kisebbségek közösségeitől - különösképpen ha azok akarataik ellenére tagozódtak be a létező állami keretekbe?

Kymlicka szerint azért, mivel a nemzetépítés liberális szempontból elfogadható, a többségi nemzetekre és a nemzeti kisebbségekre egyaránt érvényes standardjait illetően mind ez idáig nem jutott konszenzusra a nemzetközi közvélemény, de nem utolsó sorban a liberális jogállam etnokulturális semlegességére vonatkozó, széles körben osztott és gyakran hivatkozott meggyőződés is okolható. Ez a semlegesség - mint láttuk - mítosz, hiszen nincs olyan állam, amely ne törekednék a szocietális kultúra létrehozására, és amely ne tartana arra igényt, hogy polgárai magukénak tekintsék és egymással politikai közösséget alkossanak. Az etnikai semlegességnek, vagyis az állam és etnicitás - a vallási tolerancia példájára történő - szétválasztásának a következetes végigvitele a gyakorlatban azt jelentené, hogy *egyetlen* etnikum sem kapna hivatalos elismerést, az állam pedig közjavakat szolgáltató vállalkozássá degradálódna, amely fogyasztókat szolgál ki, anélkül, hogy polgárainak a lojalitására és áldozatkészségére számítana. Ilyen állam azonban nincs, és feltételezhető, hogy a rá való hivatkozások ahhoz hasonló - etnokratikus - érdekekről árulkodnak, amelyek az előző fejezetben tárgyalt módon a nemzeti kisebbségek fogalmát az etnikumok általános kategóriájában próbálják föloldani, követeléseiket pedig a bevándorlók törekvéseinek a szintjére lefokozni. A nemzeti többségek számára elfogadható megoldások visszaszorítása az immigrációs politikák szintjére, az integráció fontosságának a hangoztatása - mint láttuk - elkerülhetetlenül asszimilációt eredményez. S noha a nemzeti többségek sok esetben ezt látnák a legerősebb megoldásnak, a nemzeti kisebbségek számára éppen ez az a perspektíva, amely az etnopolitikai mobilizációt a legrövidebb távon képes kiváltani.

Hiba volna a fentiek alapján azt feltételezni, hogy a kisebbségek nemzetépítő törekvései szükségszerűen szecessziós mozgalmakhoz vezetnek. A különböző autonómia-formák, a föderalizmus, a nyelvhasználati, oktatási és immigrációs kérdésekre vonatkozó jogosítványok - vagyis a kisebbségi társadalom saját szocietális kultúrához való jogának a hivatalos elismerése - a konkrét adottságok függvényében bizonyulhatnak alkalmasnak arra, hogy a kisebbség intézményes biztonságban érezze magát a többség által uralt etnopolitikai keretek között.

Kymlickát a multikulturalitással kapcsolatos, a fentiekben röviden összefoglalt megfontolások (és természetesen további szempontok, amelyek itt most nem kerülhettek bemutatásra) arra indították, hogy fölvesse a kisebbségi jogok liberális elméletének szükségességét. Meggyőződése szerint a klasszikus liberalizmus alapelvei nem csak arra alkalmasak, hogy az egyén autonómiája és szabadsága mellett törjenek lándzsát, hanem arra is használhatók, hogy fölvegyék a világ ez idő szerint való elrendezettségével kapcsolatosan az etnokulturális igazságosság kérdését, és azon belül az etnokulturális terminusokban definiált csoportok *közötti egyenlőség* és a *közösségi autonómia* követelményét. Az, ahogyan ennek a kényes kérdésnek a szóba hozatalára Kymlickánál sor kerül, nemhogy nem jelent eltávolodást a klasszikus liberalizmus eszmeiségétől, hanem ellenkezőleg: nyilvánvalóvá válik, hogy a kisebbségi lét sajátos körülményei között a közösségek közötti egyenlőség és a csoport-autonómia - annak megfelelően, ahogyan ez magától értetődőnek számít az államalkotó etnokulturális közösségek esetében - elengedhetetlen feltétele annak, hogy a kisebbségekhez tartozó egyének esetében beszélni lehessen individuális autonómiáról, szabadságról vagy az egyének közötti egyenlőségről.²⁰ Kymlicka elméletének jelentős érdeme továbbá, hogy nem valamiféle teljesíthetetlen követelményrendszert próbál kanonizálni a kisebbségi jogok liberális elmélete címszó alatt, hanem a liberális demokráciák létező gyakorlatában fellelhető példákra utalva mutatja ki a liberalizmus belső ellentmondásait és következetlenségeit, annak elmaradottságát a modern demokráciákra jellemző és a világban több helyen is fellelhető intézményrendszerekhez képest.

A közép-kelet-európai, és azon belül a romániai kisebbségi kérdés összefüggésében a multikulturalitással kapcsolatos, Kymlicka neve által fémjelzett diskurzusnak legalább két vonatkozásban lehet tehát jelentősége. A javasolt nézőpontváltással és a rá jellemző terminológiai leleményességgel hozzájárulhat egyrészt ahhoz, hogy kimozdítsa a holtpontról az összebékíthetetlen álláspontok között megfeneklett vitát, sajátos megvilágításba helyezvén mind a többség(ek) által képviselt egyik másik nézetet, mind a kisebbségi elvárások némely, minden következményében

végig nem gondolt kitételét. De hozzájárulhat, másrészt, annak a széles körben elterjedt nézetnek a fölülbírálásához is, hogy a kulturális különbségekből fakadó problémák, többségek és kisebbségek vitás kérdéseinek az összefüggésében a liberalizmusnak nincs érdemi mondanivalója.

¹ Monica Spiridon azt írja például egy, a kultúra egyetemessége mellett lándzsát törő, lendületes esszében, hogy "Sajnos nem első ízben kerül arra sor, hogy egy fogalom akkor kezd látványos karriert befutni Romániában, amikor eredetének helyszínén pályafutása éppen befejeztéhez közeledik. Vagy amikor valamilyen reális szükségletre úgy fogalmazódik meg az inspirálatlan válasz, hogy a szükségesnek látszó szívatültetést például egy ... hiányzó tüdő átültetésével próbálják orvosolni." *Splendoarea si mizeria unui concept: multiculturalismul*. In: *Altera*, anul V. 12/1999. 34.

Egy elhíresült, polémiát kiváltó esszéhez fűzött post scriptumban Ovidiu Hurduzeu a következőket írja: "Tudatában lévén mindannak a kockázatnak, amellyel fehér, az amerikai egyetemi miliőhöz tartozó férfi mivoltomból fakadóan kell számolnom, felhívást intézek a román értelmiséghez arra vonatkozóan, hogy legyen KÖRÜLTEKINTŐ ÉS ÉBER (ÎNDEMNA LA LUCIDITATE SI VIGILENTA). Mert ha engedni fog az illúzióknak és az opportunizmusnak - amelyeknek a veszélye ezúttal Nyugatról fenyeget -, előfordulhat, hogy húsz esztendő múltán Valachia, Erdély és Moldova föderalizált, »autonóm« térségeiben fog élni; gyerekei és unokái pedig »multikulturális« iskolákban fognak »kárpáti« »történeteket« tanulni egy bizonyos sovén és falocentrikus Eminescuról" (Kiemelés az eredetiben - S. L.). *Noua identitate a omului occidental*. România Literara, nr. 37/1998. 13.

Balázs Sándor egy nagy lélegzetű, a fogalmak tisztázásának a szándékával fogalmazott igényes esszéjében arra figyelmeztet, hogy multikulturalizmus egyes nyugati országokban népszerű változata nem tekinthető relevánsnak a romániai viszonyok közepette, hiszen "Nekünk a kisebbségi sorba kerülés után nem kellett megszerkesztenünk a nemzeti azonosságunk fenntartását, ápolását szolgáló civil szerveződések, hiszen ezekkel régóta rendelkezünk. Legfeljebb kegyetlen harcot kellett vívniuk elismertetésünkért az új államalakulatban, amikor a mi kultúránk kivirágzását államilag biztosító támogatónk a hatalomváltás következtében elvesztettük. Nekünk nincs szükségünk egy folyamat betetőzésére azzal, hogy beemelik kultúránkat valamilyen »multi«-ba. Mi már odalent rég kiérleltük magunkban és saját állami művelődéspolitikánkkal cizelláltuk szellemi önfenntartásunk biztosítékát, saját kultúránkat. Kanada, Ausztrália vagy más »bevándorlóország« nem lehet mintaképünk, hiszen Románia multikulturalitása mint adottság merőben különbözik az övékétől." *Multikulturalizmus és egyetem*. In: *Erdélyi Múzeum*, LX. kötet, 1-2. füzet, 1998. 7-8.

Horvát István pedig a következőket írja egy helyen: "A multikulturalizmus Romániában mindenekelőtt ideologikus jelentőséggel bíró eszköz..., amelynek bevetése azt a célt szolgálta, hogy segítségével visszaszoríthatók legyenek az RMDSZ pretenciói a politikai nemzet fogalmának az újraértelmezésére vonatkozóan. Mind a fogalom szemantikai hálója, mind az a körülmény, hogy divatos dolog rá hivatkozni, alkalmassá tette a terminust arra, hogy ilyen módon instrumentalizálódjék. Mi több, a fogalom arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a rá való hivatkozás révén lekerüljön a napirendről a politikai nemzetfogalom újraértelmezésének a kérdése, így ugyanis a kisebbségi nacionalizmust nem kell immár a többség érdekeire és értékeire hivatkozva visszaverni, hanem föl lehet azt tüntetni éltélhető, minden legitimitást nélkülöző színekben, egy integrációs ideológia nevében. Ahelyett tehát, hogy az elismerés politikájának a szerepét játszaná el (itt a szerző Charles Taylor *the politics of recognition* fogalmára utal - S. L.), a multikulturalizmus, a fogalom Romániában elterjedt értelme szerint, a kisebbségi nacionalizmus korlátozására alkalmazott eszköz; ahelyett, hogy az eligazodás ideológiai céljait szolgálná, ideológiai fegyverré minősült át." *Multiculturalismul în România: alternativa sau eschiva?* In: Irina Culic, István Horváth, Cristian Stan (szerk.): *Reflectii asupra diferentei*. Editura Limes, Cluj 1999. 9-10.

A multikulturalizmus egyes, liberális irányzataiban fellelhető, a nemzeti kisebbségek szempontjából jelentőséggel bíró emancipatórikus relevanciáiról Adrian Miroiu munkáiban olvashatunk, aki a kilencvenes évek közepétől közöl, tiszteletre méltó következetességgel, noha nem minden kritikai él nélkül, ebben a kérdéskörben. Fontosabb munkái: *Democratia într-o lume a diferentelor*. In: *Revista de cercetari sociale*, vol. 4, 1995. 135-151.; *Teorii ale dreptatii* (szerk.), Editura Alternative, Bucuresti 1996, valamint *Filosofia în haine de gala*. Editura All Educational, Bucuresti 1998.

A multikulturalizmus etnokulturális szegregációt favorizáló következményeiről és ezzel szemben a perem- vagy hibrididentitások afirmációs lehetőségeinek a szükségességéről Feischmidt Margit írását lehet említeni: *Multiculturalismul: o noua perspectiva stiintifica si politica despre cultura si identitate*. In: *Altera*, anul V, 12/1999.

5-26.

² Joe L. Kincheloe - Shirley R. Steinberg: *Changing Multiculturalism*. Open University Press, Buckingham-Philadelphia 1997.

³ Peter Lamborn Wilson: *A multikulturalizmus ellen*. In: *Élet és Irodalom*, 1996. július 19.

⁴ *Our Creative Diversity. Report of the World Commission on Culture and Development*, UNESCO, 1996. 16., illetve 25.

⁵ A hivatkozott adatok a *Minorities at Risk* címen ismertté vált kutatás adatai közül valók. A kutatást Ted Robert Gurr kezdeményezte 1986-ban, 1988 óta a marylandi Egyetem Center for International Development and Conflict Managemnet intézetének a keretei között zajlik. Vö: Ted Robert Gurr: *Minorities, Nationalists and Ethnopolitical Conflict*. In: Chester A. Crocker - Fen Osler Hampson - Pamela Aall (szerk.): *Managing Global Chaos. Sources and Responses to International Conflict*. United States Institute of Peace Press, Washington, D.C. 1996. 53-79.

⁶ Chaim Kaufmann: *Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars*. In: Michael E. Brown - Owen R. Coté, Jr. - Sean M. Lynn-Jones - Steven E. Miller (szerk.): *Nationalism and Ethnic Conflict*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1996-1997. 235-265.

⁷ Jürgen Habermas: *Struggles for recognition in the Democratic State*. In: Habermas: *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1998. 203-239.

⁸ Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Clarendon Press, Oxford 1995.

⁹ A liberalizmus-kommunitarizmus vita történetét elmélyült alaposággal ismerteti például Stephen Mulhall - Adam Swift: *Liberals and Communitarians*. Blackwell, Oxford - Cambridge 1992. A rá nehezedő komunitárius nyomásnak engedve, Rawls arra hivatkozva kezdett eltávolodni az egyén autonómiájának az eszményétől, hogy a valóságban a legtöbb ember nem érzi szükségét annak, hogy az életéről alkotott felfogását szabadon alakítsa, arra vonatkozó meggyőződését időről időre felülbírálja. Az emberek döntő többségének megkérdőjelezhetetlen bizonyosságokra, az életben eligazító autoritásokra van szüksége inkább, ennél fogva a liberalizmus hagyományos fogalmihoz való ragaszkodás "szektás" magatartásnak minősül. Rawls mindazonáltal nem adja fel teljességgel az autonómia követelményét, hanem arra tesz kísérletet, hogy a *politikai liberalizmus* fogalmának a bevezetésével szűkebbre vonja annak érvényességi körét.

¹⁰ Kymlicka elismeri: nem lehet kizártnak tekinteni, hogy valamely bevándorló csoport, amely kellőképpen nagy számban telepszik meg egy kompakt, őshonos népek által nem, vagy csak gyéren lakott területen, nemzeti kisebbséggé váljék azáltal, hogy önkormányzati jogokat vív ki a maga számára. Végző soron nem történt más az új világbeli brit telepések, vagy a Puerto Ricó-i spanyol, illetve a québeci francia bevándorlók esetében sem. A telepések célja nem az elfoglalt területek kultúrájába való beilleszkedés volt, hanem saját kultúrájuk meghonosítása az új élettérben. Esetükben egy intézményileg teljes, önmagára nézve elégséges társadalom létrehozása volt a tét, nem az egyénekenként - vagy családonként - való beilleszkedés.

Elméletileg elképzelhető, hogy valamely befogadó ország olyan immigrációs politikát folytasson, amely a bevándorlók ilyenszerű viselkedését támogatná, illetve bátorítaná, de ez idáig nem ismeretesek ilyen példák.

Egyre gyakrabban találkozhatni ezzel szemben azzal a véleménnyel, miszerint az egyesült államokbeli spanyol nyelvű közösség egyre fogyó érdeklődést mutat az angol nyelvű és kultúrájú társadalom főáramába való integráció iránt, és hogy növekvő tendenciákat mutató számarányuk folytán az öntörvényűség irányába látszanak elmozdulni. Ezzel kapcsolatban Kymlicka arra mutat rá, hogy az egyesült államokbeli spanyol nyelvű közösség nem egynemű, és ezt a körülményt, az említett kérdés összefüggésében, hiba volna szem elöl tévesztetni. Az Amerikában élő spanyol ajkú népesség egyaránt magába foglal nemzeti kisebbségeket - ilyenek a chicanók és a Puerto Ricó-iak -, valamint dél-amerikai bevándorlókat. Az utóbbiak kategóriája sem homogén: amíg az állampolgárság vagy a letelepedési engedély megszerzése szempontjából esélytelen spanyol bevándorlók - miként a magukat száműzöttnek tekintő kubai menekültek vagy az illegális mexikói bevándorlók - nem látják értelmét, sem perspektíváját a beilleszkedésnek, addig a letelepedési engedély megszerzésében esélyes spanyol nyelvű bevándorlók tekintetében az integráció - adott esetekben pedig egyenesen az asszimiláció - folyamata gyorsabb, mint száz évvel korábban. Az angol nyelv iránti

érdektelenség ezzel szemben tény Puerto Ricóban, ahol a domináns kultúra spanyol nyelvű. Előfordulhat, hogy idővel az amerikai spanyol identitásnak olyan formája fog megjelenni, amely elmossa ezeket a belső törésvonalakat, egyelőre azonban ez a megnevezés nem több, mint nemzeti kisebbségek, bevándorlók és száműzöttek közös fedőneve. Vö. *Multicultural Citizenship*. 16.

¹¹ Adott esetekben - amint ez a három nagy immigrációs célszámra, Ausztráliára, Kanadára és Egyesült Államokra nézve is érvényes - ugyanazon ország egyidőben lehet többnemzetiségű és többetnikumú. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az immigráció természetesen nem kizárólag az Újvilágra jellemző jelenség. A második világháborút követően Franciaország és Nagy-Britannia is viszonylag nagyszámú bevándorlót fogadott be egykori gyarmatairól; más országok, mint pl. Svédország, a világ minden tájáról érkező menekülteknek biztosított otthont; míg Németország például az ideiglenes letelepedőkként számon tartott és végérvényesen maradni szándékozó - főként török - vendégmunkások összefüggésében szembesül az immigráció jelenségével.

¹² *American Multiculturalism in the International Arena*. Dissent, Fall 1998. 73-79.

¹³ D. Hollinger: *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*. Basic Books, New York 1995.

¹⁴ A tanulmány a NATO koszovói beavatkozása előtt íródott.

¹⁵ Több kritikusa is fölfigyelt arra, hogy a Kymlicka-féle multikulturalitás-fogalmat megalapozó kategorizáció (az etnokulturális pluralitás forrásaira vonatkozóan) nem meríti ki az etnokulturális sokféleség minden lehetséges forrását. Egy újabb keletű tanulmányában, a kérdés körül időközben kibontakozott polémia konklúzióit figyelembe véve, Kymlicka árnyaltabb képet rajzol az etnokulturális pluralitás forrásaira és változataira vonatkozóan. Vö.: *Relatiile etnice si teoria politica occidentala*. In: *Altera*, 10/1999. 95-148.

¹⁶ A modernitás és nacionalizmus viszonyáról lásd: Charles Taylor: *Nationalism and Modernity*. In: Robert McKim - Jeff McMahan (szerk.): *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press, New York - Oxford 1997. 31-56.

¹⁷ M. Walzer: *Comment*. In: Amy Gutmann (szerk.): *Multiculturalism and the "Politics of Recognition"*. Princeton University Press, Princeton 1992. 100-101.

¹⁸ Vö. Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford 1983 és Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New Left Books, London 1983.

¹⁹ Charles Taylor: *i.m.* 34.

²⁰ A kisebbségi sorban élők összefüggésében gyakran hallani például az esélyegyenlőség követelményére való hivatkozást. Ritkábban vagy szinte egyáltalán nem hangzik el ezekben a kontextusokban azonban, hogy a kultúrájához ragaszkodó, a nyilvánosságtól mindazonáltal önmagát elszigetelni nem kívánó kisebbségi egyének e célok érdekében éppen *kétszer* akkora erőfeszítést kell kifejtenie, mint amekkorára egy többségi esetben van szükség. S ha ez az egyenlőtlen tehereloszlás indokoltnak is tekinthető a többség által uralt államrend szempontjából, el kell ismernünk, hogy kompenzáló intézkedések - és végső soron a differenciált állampolgárság bizonyos formáinak az intézményesítése - híján "egyenlőségről" beszélni az összefüggésében már-már cinizmus.

- [András Péter: Hosszú távú szempontok a belső választásokról való gondolkodáshoz](#)
- [Bakk Miklós: Modellviták - rejtett stratégiák](#)
- [Borbély Zsolt Attila: A belső választások és a belső parlamentarizmus viszonyrendszere](#)
- [Fórika Éva: Amire felesküdtünk Isten és ember előtt](#)
- [Ráduly Róbert: A politikai önrendelkezésünk alapjairól, avagy a belső választásoktól az erdélyi magyar önkormányzatig](#)
- [Reiter József: Belső választások a felvidéki magyarság körében \(dilemmák és perspektívák\)](#)
- [Somai József: A demokrácia nem játékszer](#)
- [Székely István: A belső választások és az RMDSZ hatalmi szerkezetének összefüggései](#)
- [Az RMDSZ III. Kongresszusán jóváhagyott Alapszabályzat-határozat](#)

A belső választások alapelvei

- [Határozat az RMDSZ Szövetségi Képviselők Tanácsa megválasztásáról](#)
- [Tonk Sándor: Romániai magyar magánegyetem](#)
- [Hódi Sándor: Tíz év után](#)
- [Mirnics Károly: A balkáni Janus-arc](#)
- [Györi Szabó Róbert: A nemzeti kisebbségek oktatási rendszerei Ausztriában](#)
- [Közvéleménykutatás a romániai magyarok körében](#)
- [Egyed Ákos: A román történetírás az 1848-as magyar forradalomról és a magyar-román nemzetiségi kérdéstről](#)
- [Egyed Péter: Az autonómia, az egyetem és a család kérdése az RMDSZ-programokban](#)
- [Grúber Károly: Macbethről Sean Conneryig. A skót nacionalizmus politikatörténeti vázlata](#)
- [Kovács Péter: A rodopi mufti esete a nemzetközi joggal: Kisebbségi autonómiabarát ítélet az Emberi Jogok Európai Bíróságán: magányos fecske vagy új tendencia?](#)
- [Salat Levente: Szempontok a multikulturalizmus fogalmának romániai értelmezéséhez](#)
- [Vass Csaba: Identitásválasztás és xenológia. A magyarországi Román Kisebbségi Önkormányzat választási kudarcának tanulságai](#)
- [Veress Emőd: A román parlament szerkezete](#)
- [Zsigmond Csilla: A NATO-terjeszkedés és a koszovói háború a román sajtóban \(1999. március 1. - április 30.\)](#)
- [A nemzetiségi irodalom válogatott bibliográfiája](#)
- [A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája](#)

(c) Jakabffy Elemér Alapítvány, Media Index Egyesület 1999-2004
Impresszum | Médiaajánlat | Adatvédelmi záradék